

הרב נתנאל אוירבך

נתינת מעשר עני במגזר החקלאי – סקירה הלכתית-היסטורית

א. הקדמה

מצוות רבות הצטוו ישראל - מצוות הנתינות לקיום יום-יומי, מצוות נדירות, מצוות שקיומן מתאפשר רק לאנשים מסוימים. במשך שנים שבהן היה עם ישראל נתון בגלות, העיסוק במצוות התלויות בארץ נזנח, ומעטים הם שהרבו להתעסק בבירור מצוות אלו. גם כאשר עלו יהודים לארצם, עדיין היישום המעשי של המצוות התלויות בארץ היה לוקה בחסר, לעיתים בשל הקשיים שאיתם התמודדו העולים, ולעיתים עקב חוסר המודעות לפרטי ההלכות.¹ הקושי המרכזי בהפרשת תרומות ומעשרות היה קושי כלכלי שעמד בפני בעל השדה: היה עליו לתת כ-20% מכלל היבול למעשר ראשון ולמעשר עני בשנים שבהם הוא נוהג.² ה'ויתור' על חלק נכבד מהיבול החקלאי היה קשה מאוד באותם הימים, ימי חידוש היישוב היהודי בארץ ישראל. כבר בעת חידוש היישוב היהודי בארץ ישראל בימי בית שני נחתמה בירושלים אמנה, שבה בין היתר התחייבו היהודים השבים מגלות בבל לתת את התרומות והמעשרות לראויים להם,³ 'אולם בדורות מאוחרים יותר ירדה הזהירות בזה, ומפני כן בהרבה מקומות בתלמודים באה התוכחה על עוון ביטול מעשרות כראוי'.⁴ אף בדורות מאוחרים יותר התריעו חכמי ישראל על העזובה שבמצוות התלויות בארץ וביקשו לעודד את העולים לארץ לקיים מצוות אלו כתיקונן, ובייחוד את מצוות נתינת המעשרות הכרוכה בקושי כלכלי רב.⁵ בדור האחרון, עם שיבת ישראל לארצו ותקומת מדינת ישראל, גבר העיסוק במצוות התלויות בארץ, ואף הוכשרו התנאים לקיומן,⁶ אך נדמה שעדיין מצוות נתינת מעשר עני לא קנתה לה שביתה ומקום של כבוד אצל החקלאי הישראלי.

1. לדוגמה, ראה בדברי הרב יוסף הלוי נזיר, שו"ת מטה יוסף, ח"א יו"ד סי' י ד"ה ושמה יש: 'כל ימי דירת בירושלם הייתי מצטער על זה, שלא הייתי רוצה לאכול אצל שום אדם כי שמעתי שלא היו בקיאים בהפרשת תרומות ומעשרות'.
2. ראה: פנים יפות, במדבר לו, כו.
3. נחמיה פ"ג.
4. הרב יששכר תמר, עלי תמר, יומא פ"א ה"א ד"ה וזהירין.
5. לדוגמה, ראה: חכמת אדם, שערי צדק שער מצוות הארץ פ"י סעי' יז: 'בני חו"ל שמסכנים עצמם לבוא בארץ הקודש עליהם ודאי חוב גמור להחמיר בכל המצוות התלויות בארץ כדין המחמירים'. על הצורך בידיעה וקיום המצוות התלויות בארץ, השווה לדבריו בהקדמה ד"ה אמר המחבר.
6. לדוגמה, ראה: הראי"ה קוק, אורות התחיה, סי' ג ד"ה ההוד וההדר. המכון ובית-המדרש הראשון ללימוד המצוות התלויות בארץ הוקם בשנת תרצ"ה ע"י רבה של ירושלים הרב צבי פסח פראנק,

בדברים הבאים נבקש לסקור את השתלשלות מצוות נתינת מעשר עני בארץ ישראל, מראשית ההתיישבות דרך תקומת המדינה ועד ימינו אלו.

ב. הפקר הנכסים

בדור שלאחר גירוש ספרד ושיבת היהודים לירושלים, סדרי קיום המצוות התלויות בארץ ידעו שינויים, לבשו ופשטו צורה. המנהיגים הרוחניים בימים אלו גיבשו את המנהגים השונים לאור המציאות המתפתחת.⁷ 'מנהג ירושלים' ביחס לדרך הפרשת תרומות ומעשרות בכלל ודרך נתינת מעשר עני בפרט מופיע במקומות שונים. הרב דוד בן זמרא (ה'רל"ט, 1479 - ה'של"ד, 1573), שתחום פעילותו היה במצרים, ירושלים וצפת, האריך לתאר את סדר הפרשת תרומות ומעשרות כפי שהיה נוהג בירושלים באותם הימים. כאשר הוא מתאר את הנוהג בשנות מעשר עני, הוא מציע דרך אפשרית להיפטר ממצוות נתינה זו בכך ש'פקיר נכסיו והרי הוא עני וזוכה במעשר וחוזר וזוכה בנכסיו'.⁸

ונקרא 'מדרש בני ציון'. בדבריו, משואה לדור עמ' מז, עומד הרצ"פ פראנק על הצורך הממשי בלימוד הלכות אלו: 'לעת כזאת שזכינו לראות סימני גאולה ממשמשים ובאים וקול התור נשמע בארצינו, בודאי מהראוי לתופשי התורה לשים לב להלכה זו שכבר נפתחה בגדולי הדורות, בזמן שלא היה עדיין שום מראה מקום לחשוב בעניין זה למעשה והיו רחוקים מדוך פלן טובא. על אחת כמה וכמה עכשיו שקרבנו המקום ברחמי הרבה והעניין הזה קרוב אלינו שיעלה על שולחן מלכים, מאן מלכי רבנו, בוודאי מוטל עלינו לעיין זה עד מקום שידינו מגעת'. בית מדרש זה הצמיח גדולים בתורת ארץ ישראל שחידושיהם הועלו ע"ג קבצי 'כרם ציון' הרבים, וחברי בית המדרש הללו יישמו את ההלכה ביישוב החדש המתפתח. על מגמתו של הרב פראנק לחידוש הקשר בין היישוב הישן ליישוב החדש במטרה ליצור יישום מעשי למצוות התלויות בארץ, ראה בעבודתי המחקרית 'דת חברה ומדינה במשנתו ההלכתית של הרב צבי פסח פראנק', עבודה לקבלת תואר מוסמך, אוניברסיטת בר אילן תשע"ט.

7. לסקירה מלאה, ראה: מנהגי ארץ ישראל (גליס), מבוא.

8. שו"ת הרדב"ז, ח"ב סי' תשל"א. יש להעיר שתשובה זו אינה עוסקת בחקלאים אלא ביהודים הקונים בשווקי ירושלים פירות וירקות שגדלו בקרקע גוי והתחייבו בתרומות ומעשרות, משום שגמר המלאכה נעשה ע"י יהודים. לפיכך לא הועלתה הצעה פשוטה יותר, שהחקלאי יפקיר את היבול בלבד ולא את כל נכסיו, ובכך היבול אינו מתחייב בתרומות ומעשרות. מקור נוסף וקדום לפתרון זה מופיע אצל הרב יוסף הלוי נזיר (~ה'ת"כ, 1660 - ה'תע"ד, 1713), שו"ת מטה יוסף, ח"ב יו"ד סי' ט (מהדורת טוב מצרים, עמ' רלה): 'ואם הקרקע שלו יאמר כך, הרי אני מפקיר כל זה שלפני והרי אני זוכה בו'. כאן אנו מבחינים בהצעת פתרון ההפקר לחקלאי עצמו. ייתכן והצעה זו השתרשה ממנהג ירושלים, כפי שציין הרדב"ז, שהרי הרב נזיר למד את תורתו בירושלים אצל מהר"ם גלאנטי ולאחר מכן ירד למצרים, שם היה אב"ד מצרים וסביבותיה. מנהג ירושלים זה ביחס למעשר עני נמצא גם בספר חידושי דינים לרבני ירושלים הקדמונים, הלכות מעשרות וחלה אות סט. ספר זה מקבץ את מנהגי ירושלים מזמנו של הרב עובדיה מברטנורא (~ה'ר', 1440 / ~ה'ר"י, 1450 - ~ה'רע"ה, 1515), שהיה מנהיגה הרוחני של ירושלים משנת 1488, ושם נכתב: 'והרי אני מפקיר כל נכסי וזוכה בו'; מופיע גם במנהגי ארץ ישראל (גליס), עמ' ש-שא אות כ. יש להשוות את הצעת הרדב"ז ביחס לנתינת מעשר עני לדבריו על אודות נתינת מתנות כהונה לכהנים - זרוע, לחיים וקיבה. ראה: שו"ת הרדב"ז, ח"א סי' שמ, שם הוא מחזק את מנהג ארץ ישראל שבהסכמת הכהן ניתן לתת ממון תמורת מתנות כהונה, ואין צורך לתת את המתנות עצמן. ייתכן ודרכים אלו, הן בנתינת מעשר עני והן בנתינת מתנות כהונה, משקפות את המציאות שהייתה באותם הימים בארץ ישראל ביחס למצוות אלו, ומנהגים אלו באו

דרך זו לא הייתה מקובלת על הרב יוסף אשכנזי, המכונה 'התנא מצפת'.⁹ לדבריו, הפתרון שהציע הרדב"ז - להפקיר את כל היבול - אין בו כדי לפטור מנתינת מעשר עני, שכן גם העני עצמו חייב לתת מעשר זה:

וכן המעשר עני גזל גמור הוי, כי אפילו יפקיר נכסיו כדין הפקר גמור, אין לו בה כלום כי אפילו העני שבישראל צריך ליתן מעשרותיו לעני אחר.¹⁰

כמו"כ עדים אנו ל'מנהג ירושלים' שונה שבו לא השתמשו בהצעת ההפקר אלא נתנו מעשר עני לעניים, כדברי הרב ישראל יעקב חגיז (ה'ש"פ, 1620 - ה'תל"ד, 1674), שהיה ראש ישיבה ומנהיג רוחני בירושלים.¹¹ ייתכן שבדורות שלאחר מכן השתמשו המתיישבים בפתרון ההלכתי שהוצע ע"י הרדב"ז, דבר שניכר מההתנגדות אליו מטעמים שונים,¹² כשהטעם החוזר על עצמו הוא שיש בכך 'הערמה יתירה'¹³ ודרך להיפטר מקיום המצווה, כדברי הרב ישעיה הורוביץ (ה'שי"ח, 1558 - ה'שפ"ו, 1625 / ה'ש"צ, 1630):

מי שיש בו יראת שמים, יעשה המצווה כתיקונה ויודה לה' על שזיכהו לקיים מצווה זו ולא יבקש טצדקי למפטר נפשיה.¹⁴

עם זאת, שנים רבות לאחר מכן אומצה אפשרות זו ע"י הרב ישראל משקלוב (תק"ל, 1770 - תקצ"ט, 1839), בעל 'פאת השולחן', שאומנם מקדים שהדרך הרצויה היא לתת מעשר עני לעניים, אך 'אם רוצה להפקיר נכסיו כולם כדי לזכות במעשר עני שלו צריך להפקיר בפני שלושה בני אדם'.¹⁵

-
- לתת פתרון מעשי בהשבת המצוות הללו לקיומן, כפי שניתן לראות במידת מה ביחס למתנות כהונה בשו"ת המבי"ט, ח"ב סי' קטו, תשובה שעליה חתום הרדב"ז.
9. על אודותיו ראה: הרב צבי הלוי איש הורוויץ, 'תולדות ר' יוסף אשכנזי התנא מצפת', סיני ז (תש"א) עמ' שיא-של, על חסידותו ותורתו, ראה: אברהם משה לונץ, ירושלים ב (ירושלים תרמ"ז), עמ' 145, שהביא שנקרא גם רבי יוסף מוורנוא. על הכינוי 'תנא' כתב החיד"א, שם הגדולים מערכת גדולים אות י [ק"ב]: 'הווי קורין אותו תנא שהיה שונה המשניות בניגון'. למקורות נוספים על אודותיו, ראה: הרב יואל פרידמן, 'מחלוקת המבי"ט ובית יוסף בעניין פירות הגוי בשביעית והפולמוס סביבה', התורה והארץ ח עמ' 129-130.
10. שו"ת הרב בצלאל אשכנזי, תשובה ב. תשובה זו היא של הרב יוסף אשכנזי, ראה: דרישה, יו"ד סי' שלא סוף אות יא; הרב צבי הלוי איש הורוויץ 'תולדות ר' יוסף אשכנזי התנא מצפת', סיני ז (תש"א) עמ' שכז הערה כז.
11. שו"ת הלכות קטנות, ח"ב סי' קמג.
12. ראה: שו"ת מהרי"ט (ח"א סי' פה ד"ה וגם בדבר; השווה לדבריו, שם סי' כה ד"ה והמקום השני: 'שאנו מפרישין אותו לגמרי ליתנו לעני'); של"ה, שער האותיות אות הקו"ף - קדושת האכילה א אות קכד-קכה; חכמת אדם, שערי צדק שער מצוות הארץ פ"י סעי' טז; ארץ חפץ (כהנוב), הל' תו"מ נתיב ד סעי' כו; האדר"ת, אחרית השנים פ"ה אות כה; המעשר והתרומה, פ"א בית האוצר ס"ק ל; כרם ציון השלם, ח"ג הלכות פסוקות פרק מב סעי' יז.
13. לשון האדר"ת, אחרית השנים פ"ה אות כה.
14. של"ה, שער האותיות אות הקו"ף - קדושת האכילה א אות קכה.
15. פאת השולחן, סי' יג סעי' ב. המקור הוא הרב אלעזר אזכרי (ה'רצ"ד, 1533 - ה'שס"א, 1600), ספר חרדים, פרק נב אות יח; שם אות כ. הצעה זו מופיעה מאוחר יותר אצל הרב חיים יצחק מוסאפיה (תק"נ, 1789 - תקצ"ז, 1836) שהביא את 'סדר המעשר בירושלים תוב"ב', חיים וחסד חדושי דינים הל' מעשרות וחלה אות סט. שנים רבות לאחר מכן הצעה זו מופיעה אצל הרב חנוך זונדל גרוסברג (תרס"ד, 1904 - תשל"ז, 1977) בשם 'יש אומרים', המעשר והתרומה, פ"א סעי' נז, וראה שם בית

ג. פתח תקווה, תרל"ט

מאז דיון זה חלו תמורות רבות ביישוב היהודי בארץ ישראל. כאמור, תחילת ההתיישבות היהודית בארץ ישראל הייתה מלווה בקשיים שונים, והקושי הכלכלי היה קשה מנשוא. קיום המצוות התלויות בארץ, כהפרשת תרומות ומעשרות, חייב את החקלאי דאז להשיל מיבולו קרוב ל-20%. לולא הכיסופים לחונן את אדמת הארץ, לעובדה ולשומרה, קל היה לו לחקלאי למעוד ולמצוא דרכים להותיר יבול זה אצלו לרווחתו. ואולם המתיישבים הראשונים הגיעו לארץ חדורי מטרה, לעבוד את האדמה ולקיים את המצוות התלויות בה חרף כל הקשיים.

העדות הקדומה ביותר בהתיישבות החדשה שהגיעה לידינו בדבר נתינת מעשר עני לעניים, היא משנת תרל"ט (1879).

המושבה פתח תקווה הוקמה בשנת תרל"ח, שנת מעשר עני. שנה לאחר מכן כתב הרב עקיבה יוסף שלזינגר (תקצ"ז, 1837 - תרפ"ב, 1922):

ואני קניתי נחלה כדי לפרנס משפחתנו מיגיע כפינו לחם. ויום טוב היה לי כאשר זכיתי לעלות עשרים גמלים הראשונים מלאים מעשר ראשון ומעשר עני לירושלים ולחלקם לכהנים ולויים ולעניים.¹⁶

מעשרות אלו הובאו לירושלים וחולקו בשכונת מאה שערים.¹⁷ נכדו של הרב שלזינגר העיד על מגמת סבו: 'להפריש את המעשרות בלי שום הערמת היתר, אחד מעשרה נתנו ללויים ומעשר עני לעניים'.

ד. המושבות, תרנ"ה

משנת תרנ"ה, שהייתה שנת מעשר עני, מצויה בידינו עדות אודות 'סדר העבודה בהכשר היין' ביקב של כרמל מזרחי. באותם הימים, היה הרב נפתלי הרץ הלוי וידנבוים (תרי"ג, 1852 - תרס"ב, 1902) רבן של יפו והמושבות. מתוקף תפקידו הוא הגיע למושבה ראשון לציון, למרתף היינות, וביצע את ההפרשה והנתינה: 'והפרישו מעשר עני ומחלקים אותו לעניים'.¹⁸ ישנה עדות מרטיטה על נתינת מעשר עני של ההתיישבות החקלאית כמה חודשים לאחר מכן. כאמור, שנה זו הייתה שנת מעשר עני, וחקלאי המושבות פתח

האוצר ס"ק עו, שהביא את הדעות החולקות. השווה לדבריו, שם פ"א בית האוצר ס"ק ל: 'ומ"מ הירא דבר ה' וחרד על דברו יזהר לקיים מצוות נתינה ללוי ולעני כמאמרה ולא יחפש אמתלות וצדדי היתר לפטור עצמו'.

16. ברית עולם האחרון, סח ע"א בהערה. דברים אלו הועתקו גם אצל הרב יששכר תמר, עלי תמר, תענית פ"א ה"ד ד"ה חד ב"נ. השווה דברים אלו עם הכתוב אצל חתנו של הרב שלזינגר, הרב דוד בהר"ן, אורח דוד עמ' תקיג, ועם הכתוב אצל נכדו של הרב שלזינגר בספר תורת יחיאל (שלזינגר), בראשית עמ' לה. במקורות אלו נכתב שמדובר על 'עשרה גמלים' בלבד ולא 'עשרים גמלים'.

17. יש להעיר על העלאת המעשרות לירושלים ללויים ולעניים, שזה דבר שאינו מוכרח, אך ייתכן ושם התכנסו עניים לומדי תורה והיה רצון לתמוך בהם, וצ"ב.

18. עיתון 'המליץ', מיום ו' כ"ד מרחשוון תרנ"ה, מופיע באתר הספרייה הלאומית.

תקווה ועקרון קיימו את מצוות נתינת מעשר עני באופן הבא, כמתואר בעיתון 'חבצלת':¹⁹ נברך לאלוקינו שהחיינו והגיענו לזמן הזה לראות איכרים תמימים ויראי ה' ממושבות פתח תקווה ועקרון הנהנים מחסדי הנדיב שיחיה בקיימם מצוות מעשר עני כהלכתה. בימים האלה שלחו אחדים ממושבות הנ"ל לקרוביהם ומכריהם בירושלים את המעשר הזה, שקים מלאים תפוחי אדמה ויאכלו עניים וישבעו, מכירי טובה בני מכירי טובה שבעו דשן, וכל אנשי ירושלים שבע ביום יברכו את הנדיב שיחיה הגונן בחסדו על הישוב בטהרת הקודש, וישאו בעדו רינה ותפילה כי ישא ה' פניו אליו ברצון, תקדמהו ברכת טוב וכל רעה אליו לא תאונה מעתה ועד עולם. ומה טיבה של השמחה הזאת, אשר כל איש ירושלים לוקח חלק בה? האם בגלל המנחת הדלה והרזה אשר נהנו ממנה מתי מספר... הלא יבין כל אשר לו מוח בקודקודו כי לא על מספר שקי תפוחי אדמה תרב השמחה, אך השמחה הזאת טהורה היא באמת, כי אותו המעשה יוכיח כי אין סתירה חס וחלילה בין עבודת האדמה ובין קיום המצוות עפ"י התורה. ואלה האיכרים אשר ליכם תמים עם ה' ועם תורתו, לא יעזבו את תומתם גם בהיותם נתונים בעול עבודת הגוף הקשה, העבודה הזאת אינה עושה אותם למגושמים ולא לבני חורין, ונהפוך הוא - מקבלים עליהם דברי הברית ומקיימים הלכות התלויות בארץ. הוא אשר מלא לבבינו שמחה וגיל על כל גדותיו... להודות ולהלל לה' אשר נתן בלב הנדיב שיחיה, לחונן ארצינו הנשמה למען תעבד בידיים חרוצות והוציאה צמחיה כפליים - צמחים ממש וצמחי פרחי הדת ומצוות התלויות בארץ אשר לקיומן תלויות עינינו משנות דור דור. עדות זו מתארת את מצבם של אנשי המושבות אשר חרף הקשיים היום יומיים לא וויתרו על נתינת מעשר עני כהלכתו בהעלותם את היבול לאחיהם העניים בירושלים.

מעדויות אלו ניכר בעליל שראשוני המתיישבים באדמות הארץ במושבות החקלאיות קיימו את מצוות נתינת מעשר עני במלואה באופן של נתינת היבול לעניים.

ה. התרופפות, תרנ"ט

ארבע שנים לאחר מאורעות מרגשים אלו, בשנת תרנ"ט, עדים אנו להתרופפות מסוימת שחלה בעניין קיום מצוות נתינת המעשרות. במכתב חריף שהתפרסם בעיתון 'הצפירה'²⁰ ועליו חתומים רבה של ירושלים, הרב שמואל סלנט (תרע"ו, 1816 - תרס"ט, 1909) והרב וידנבוים, רבן של יפו והמושבות, מתגלה התרופפות בנתינת מעשר עני. הפתרון שהגו החקלאים כדי להימנע מנתינה הכרוכה באיבוד היבול היה שהם מכרו את היבול ללא הפרשת תרומות ומעשרות וללא ידיעת הקונים על כך.²¹ הקונים שהגיע לידם יבול זה,

19. עיתון 'חבצלת', מיום ו' ח' סיוון תרנ"ה, מופיע באתר הספרייה הלאומית.
20. עיתון 'הצפירה' מיום ב' ט"ו אלול תרנ"ט, מופיע באתר הספרייה הלאומית.
21. על האיסור למכור טבל, ראה: דמאי פ"ה מ"ה; רמב"ם, הל' מעשר פ"ו ה"ו.

הרי הוא ספק טבל לגביהם, משום שאינם יודעים אם אכן יבול זה מעושר או לא. לפיכך, כיוון שיש בידם ספק טבל, הם אינם מחויבים לתת ממנו מעשר ראשון ללוי ומעשר עני לעני, שהרי 'המוציא מחברו עליו הראיה'.²² פתרון זה משקף את הקושי הקיים בנתינת כ-20% מכלל היבול ללוי ולעני. הרבנים העירו לחקלאים על הבעייתיות שבדרכם, שבכך הם מכשילים את הקונים באיסור טבל:

ען כי בין הקונים ימצאו אנשים הרבה שאינם יודעים כלל להפריש תרומות ומעשרות ומשיכו לפי הרגלם שהורגלו הרבה שנים בחוץ לארץ, שאין נוהג שם דיני תרומות ומעשרות.

ביחס לנתינת מעשר עני הציעו רבנים אלו שכל אחד יוכל לתת את המעשר עני שלו לחברו שאינו עשיר, ובכך לא יגרע חלק המעשר עני מבעל היבול. בסיום המכתב הוסיפו הרבנים הערה חמורה:

ואם חס וחלילה לא תשמעו לעצתינו ולאזהרתינו, אזי נודיע להברון השר הנדיב שיחיה לעד, אשר כוונתו לרצויה להטיב לאחינו באופן שיתנהגו על פי דרך התורה והמצווה. וגם נפרסם בכל העולם שאין אתם שומעים לקולינו. ובירושלים ויפו נצווה להכריז לא יקנו מכם שום דבר בלא כתב הכשר.

שלוש שנים לאחר מכן, בשנת תרס"ב, נפטר הרב נפתלי הרץ הלוי, רבן של יפו והמושבות, אך נראה שהמציאות המתוארת לעיל, שבה החקלאים ניסו לנהוג בעורמה, לא תמה. במכתב נוסף שפרסמו רבני ירושלים, הרב שמואל סלנט, הרב אליהו דוד רבינוביץ תאומים והרב יעקב שאול אלישר, הם עוררו שוב את 'יושבי המושבות קאלאניות' להימנע מהאיסור שבמכירת טבל במטרה להיפטר מנתינת המעשרות.²³

1. מנהג המושבות, תרצ"ה

בדבריו של הרב צבי פסח פראנק,²⁴ רבה של ירושלים, אנו מוצאים את מנהג המושבות בעניין נתינת המעשרות:

נתעוררתי על פי הנהוג בהמושבות, שאפילו הטובים שבהם שנזהרים לקיים מצוות הפרשת תרומות ומעשרות ושומרים את נפשם מלהיכשל באכילת טבלים, מכל מקום לעניין מצוות נתינה רובם מקילים ומחזיקים את המעשרות לעצמם ומתוך זה נוהגים לקבוע מקום להמעשרות בצפוננו או בדרומו, ולידי הפרשה ממש לא יבוא לעולם, ותחילת תרומתן הוא אדעתא דהכי - להיות מעשרן והן שלו. ויש לעיין, דמלבד ביטול מצוות נתינה, אולי יש לחשוש גם על עיקר הפרשה אם היא כדין.

22. יש להעיר על דברים אלו, שבמקרה כזה שבו יש חזקת חיוב ישנה חובת נתינה, ראה באריכות בנושא זה אצל הרב יואל פרידמן 'ספקות בנתינת מעשר עני', אמונת עתיד 33 (שבט-אדר א תש"ס) עמ' 17-

26; שם 34, עמ' 22-28; שם 35, עמ' 12-16.

23. ראה: הרב בן ציון ידלר, בטוב ירושלים, עמ' רלו-רלז.

24. שו"ת הר צבי, זרעים ח"א סי' מד.

הנה כי כן נראה שהמנהג הרווח באותם הימים במושבות בארץ ישראל היה להשאיר את המעשרות אצל בעל השדה ולא ליתנם למי שצריך לתת. בדבריו מציין הרב פראנק ששאלה זו תלויה במחלוקת הרמב"ם והרמב"ן במניין המצוות:²⁵ האם הפרשה ונתניה הן מצווה אחת, כאשר הנתניה היא גמר ההפרשה, ובהיעדרה ישנו חיסרון מהותי בעצם המצווה,²⁶ או שמא מדובר על שתי מצוות נפרדות, והיעדר הנתניה מהווה רק את ביטולה ולא מהווה חיסרון בתיקון היבול.²⁷ למעשה כותב הרב פראנק:

דאף שדעת הגאונים הרב שלמה קלוגר והשואל ומשיב²⁶ דבמפריש תרומות ומעשרות על מנת שלא לקיים מצוות נתניה הפרשתו בטילה. אבל גדולי הדורות חולקים על זה וסבירא להו דהפרשה זו קיימת.

דבריו מוסכמים על עוד פוסקים, שהיעדר נתנית התרומות והמעשרות אינו מעכב את ההפרשה.²⁷

25. לדעת הרמב"ם, ספר המצוות, שורש יב, ההפרשה והנתניה הן מצווה אחת, ואין למנות כל אחד מפרי המצווה כמצווה בפני עצמה. ואולם הרמב"ן בהשגותיו שם, ד"ה וכן הדין השני, סובר שמדובר על ב' מצוות נפרדות. אומנם מחלוקת זו בין הרמב"ם לרמב"ן הינה מחלוקת במניין המצוות, אך יש שראו בה מחלוקת בעלת השלכה מעשית מרחיקת לכת במקרה הנ"ל על אודות המפריש ע"מ שלא לתת. להשלכה מעשית נוספת של מחלוקת זו, ראה במאמרי 'שאלת כוהן על חלה שהתערבה', אמונת עתיד 110 (שבט תשע"ו) עמ' 59-63.
26. כדברים אלו בשיטת הרמב"ם המונה את ההפרשה והנתניה למצווה אחת, כ"כ הרב יצחק די-ליאון, 'מגילת אסתר' ספהמ"צ שורש יב ד"ה נראה לי: 'כל זמן שלא נתן לו חלק לא יצא ידי חובתו מה שציווה כגון אם הפריש תרומה ומעשר וחלה ואין דעתו ליתנה לכהן אין כאן שום מצווה'. כדעה זו כ"כ הרב שלמה קלוגר, שו"ת קנאת סופרים סי' קח; הרב יוסף שאול נתנזון, שו"ת שואל ומשיב (מהדורה תליתאה ח"א סי' תלג סוף ד"ה עוד נראה לי; מהדורה רביעאה ח"ג סי' מד ד"ה וראיתי בשעה"מ); תשובה מיראה, הל' שמיטה ויובל פי"ג ה"ה-ה"א ד"ה ובעניותי; דברי ישראל, בתוך: חכמת אדם, שער מצוות הארץ פי" ס"ק י; ראה בדבריו בנחמת אליעזר, שם פ"א ס"ק ג ד"ה והנה להלן; ש"ך, יו"ד סי' שלא ס"ק נא, שהמפריש תרומה ההולכת לאיבוד אינה תרומה 'שהרי אינו יכול לקיים מתנות כהונה'; מלבושי יו"ט, ח"ב קל וחומר סי' יג ד"ה ע"כ; הראי"ה קוק, בתוך: התורה והארץ ח"ב עמ' 17-18. ראה: אשל אברהם (ניימארק, מהדורה שנייה פירות גינוסר סי' ו ד"ה ונ"ל לתמוך; שם סי' ז ד"ה והנה במה), שהביא ראיות לשיטה זו. בטעם דעה זו, ראה: אשל אברהם, שם ד"ה והנה גאון; הרב אהרן זסלנסקי (וזאת ליהודה, בדין מפריש תרומה על מנת שלא לתת אות א ד"ה והנה בטעם; כפי אהרן תניא סי' ל ד"ה והנה בטעם).
27. משמעות המשנה למלך, הל' תרומות פי"ה ה"א; ראשי בשמים (ראב"ן), מערכת מ' אות טז; אבן שלמה (אויערבאך), שבת יז ד"ה גמ' גידולי תרומה; חזו"א (מעשרות סי' ז ס"ק כד; קונטרס הלכות תרו"מ ממרן החזו"א זצ"ל, נדפס בסוף דרך אמונה ח"ג, סי' א סעי' ו); יריעות שלמה (לעוויטאן), סי' מז אות ו; הרב ירוחם פישל פערלא, ביאור על ספר המצוות לרס"ג, עשין סה-סו ד"ה עוד הביא הרמב"ן, עמ' 556; הרב אברהם יעקב ניימארק, קובץ אהל תורה (ירושלים), שנה ראשונה חוברת ז-ח סי' נו ד"ה והנה עצם; הרב שמואל יודלביץ (מעיל שמואל, זרעים דף כט ע"א, בעניין שליחות בתרומה אות ה ד"ה ובזה נמי; שו"ת מעיל שמואל, מצוות התלויות בארץ סי' יב אות ה); הרב יהושע חיים קסובסקי, אזכרה, קובץ לזכרו של הראי"ה קוק ח"ה עמ' כה; ספר ארץ ישראל (טיקוצינסקי), עמ' קכה סי' ו אות א; שו"ת משפטי עוזיאל, ח"ו סי' צט ד"ה תו חזיתיה; הרב שלמה זלמן אוירבך (שו"ת מנחת שלמה, ח"א סי' נג אות א ד"ה ידוע; שם סי' ס אות א; שם סי' סב אות י ד"ה נראה שכל; קונטרס לאפרושי מאיסורא, בתוך: מעדני ארץ, הל' תרומות ח"ב, סי' ה פ"א אות א; שם פ"ב אות ג); שו"ת ציץ אליעזר, ח"ד סי' י ענף ב; שו"ת תשובות והנהגות, כרך ד סי' רנה ד"ה וממילא נראה; דרך אמונה (הל' תרומות פי"ג ה"ח ס"ק עה; שם פי"ו ה"א ס"ק ג); מנחת אשר, במדבר סי' כה אות ב-ג. ראה גם: המעשר

ז. קיבוץ שעלבים וישיבת קול תורה, תשי"ח

עדות מעניינת לאופן נתינת מעשר עני כהלכתו לאחר קום המדינה מצויה בפרוטוקולים ובחלופת מכתבים בין חברי הנהלת קיבוץ שעלבים לבין הנהלת ישיבת 'קול תורה' בירושלים.²⁸ חברי הקיבוץ מינו את הנהלת הישיבה לשמש גבאי צדקה עבור תלמידיה העניים. בכך תזכה הנהלת הישיבה בחלק היבול של מעשר עני של קיבוץ שעלבים, ובהרשאת הנהלת הישיבה ימכור הקיבוץ את היבול בשוק, והכסף יעבור לישיבה עבור תלמידיה העניים. ואכן בשנת תשי"ט ערכה הנהלת הקיבוץ תחשיב של שנת תשי"ח, שהייתה שנת מעשר עני, ובפגישה שנערכה בירושלים הודיעה לישיבה על חלקה המגיע לה בעקבות ההסכם הנ"ל. בפגישה זו נכחו הרב ברוך קונשטט, ראש ישיבת 'קול תורה' ומייסדה, ורב הקיבוץ דאז הרב מאיר שלזינגר. בשיחה שערכנו עם הרב שלזינגר הוא מתאר את ההסכם והפגישה בירושלים, ומוסיף שמכל מקום הישיבה החזירה את רוב הכסף לקיבוץ.²⁹ הנהגה זו של הישיבה להשיב את רוב הכסף לקיבוץ עוררה את הרב שלזינגר לשאול את הרב קונשטט מדוע ולמה החזירה הישיבה את רוב הכסף שניתן לה למעשר עני. תשובתו של הרב קונשטט הייתה:

ברצוננו להחזיק ידי מקימי היישוב על פי התורה ולעודד אתכם בעבודתכם הקדושה על ידי השתתפותנו בתרומה לטובת משקיכם.³⁰

הרב שלמה זלמן אוירבך, שבאותה העת כיהן כראש הישיבה, עמד על הקושי שבדבר - שדומה העניין ל'מתנה על מנת להחזיר'. אך תשובתו הייתה שבתנאים הקיימים בעת ההיא בארץ ישראל אין דרך אחרת. ניכר א"כ הרצון הגדול של ההתיישבות החקלאית בתחילת קום המדינה לקיים כדת וכדין את נתינת מעשר עני במלואה, אך מכל מקום הנטל הכלכלי על היישוב היה קשה מנשוא, ולכך הוצרכה הנהלת הישיבה להשיב חלק ניכר מהכסף לטובת יישוב הארץ ובניינה.

ה. קיבוץ חפץ חיים, תשמ"ג

אפשרות נוספת לקיום נתינת מעשר עני באה לידי מעשה בשנת תשמ"ג, שהייתה שנת מעשר עני, בקיבוץ חפץ חיים. צורת הנתינה התבצעה באמצעות הלוואה מראש,³¹ כלומר

והתרומה, פ"א בית האוצר ס"ק טז, שגם הסוברים שהיעדר הנתינה מהווה עיכוב בעצם הפרשה יודו שבזמן הזה, שחיוב הפרשת תרומות ומעשרות מדרבנן, אין עיכוב.

28. ראה: הליכות שדה 105 (ניסן תשנ"ז) עמ' 22-25.

29. לצפייה: <https://drive.google.com/file/d/1K0zEnYD6yfGoQtGOpUJqTtuT1r3jbdpO/view?usp=sharing>

30. מכתב מתאריך י"ב אייר תשי"ט, בתוך: הליכות שדה 105 (ניסן תשנ"ז) עמ' 23; כע"ז, שם עמ' 25; ראה גם בדברי הרב רפאל נתן אוירבך, הליכות שדה 23 (טבת תשמ"ג) עמ' 18 הערה 26.

31. ראה: גיטין, פ"ז מ"ז; רמב"ם, הל' מעשר פ"ז ה"ה; רמ"א, יו"ד סי' רנז סעי' ה. שימוש בדרך זו מצוי גם אצל הרא"ה קוק, סידור עולת ראייה ח"א (הוצאת מוסד הרב קוק, ירושלים תרצ"ט, עמ' שנ אות ו; שם, הוצאת תשע"ה עמ' שנה אות ו) ביחס לנתינת מעשר עני. השווה לדברי בשו"ת משפט כהן, סי' לו; ספר ארץ ישראל (טיקוצינסקי), עמ' קכח סי' ו אות ט.

הנהלת הקיבוץ הלוותה סכום כסף לרב קלמן כהנא, שהיה גבאי צדקה עבור עניים, והתבצע קיזוז מהיבול החייב במעשר עני.³² הקנאת היבול התבצעה באמצעות קניין חצר,³³ היינו 'משק חפץ חיים ישכיר חלקת קרקע לרב הנ"ל, אשר על גביה יועברו כל משלוח פרי ההדר של המשק', ולשם כך באו שני חברי קיבוץ לעמוד ליד השדה, כדי שתהיה חצר המשתמרת. לאחר מכן ערכו חישוב של ערך פירות מעשר עני 'כשער הסיטונאי של המעשר בהפחתת 10% כעמלת הקיבוץ בטרחה ושיווק', וסכום זה הינו קיזוז ההלוואה.

לדוגמה: בפירות העולים בשוק הסיטונאי 300 שקלים, שוויו של מעשר עני לאחר הפחתת 10% דמי טיפול הינו 27 שקלים.

בדרך זו ישנה הקלה מסוימת על החקלאים, משום שהחזר ההלוואה נמוך מהערך הכספי המוחלט של היבול. טעם הדבר הוא שנוכו מהערך המוחלט של היבול הוצאות טיפול ביבול הכוללות מיון, אריזה, הובלה וקירור. באופן כזה, אנו מניחים שאם העני עצמו היה מעוניין לשווק את היבול, הוא היה זקוק לשכור פועלים, משאיות ובית קירור, לנהל רשת שיווק וכדו', וזהו תהליך הכרוך בהוצאות כספיות רבות. לכן נראה שהעני יעדיף לקבל את חלקו הקטן מהיבול לאחר ההוצאות הנ"ל.³⁴

ט. 'בית האוצר', מכון התורה והארץ, תשנ"ה

בשנת תשנ"ה ייסד מכון התורה והארץ את קרן 'בית האוצר' להפרשת תרומות ומעשרות. קרן זו הינה קרן ייחודית העומדת לשירות הציבור הרחב ומאפשרת לחברים בה לקיים את מצוות הפרשת תרומות ומעשרות כדין ובהידור. בדרך זו נתינת מעשר עני מתבצעת באמצעות הלוואה מראש, אולם צורת הנתנה היא באמצעות דין 'מכירי עניים'.³⁵ 'בית האוצר' שליד מכון 'התורה והארץ' מעביר את הכסף המתקבל מהחקלאי והאדם הפרטי למשפחות במצוקה כלכלית, דרך מחלקות הרווחה במספר יישובים וערים ובשיתוף עמותות צדקה. בצורה כזו מקיים כל חבר בקרן המעשרות את מצוות נתינת מעשר עני בהידור ובקלות.

התחשב לחקלאי שנקבע למעשר עני בבית האוצר הוא 10% ממחיר הפירות לסיטונאי, ובכך יכול לעמוד שוויו של מעשר עני על 1% מהפדיון בלבד.³⁶ לדוגמה: פרי העולה למגדל 300 שקלים, ערך שוויו של מעשר עני מפרי זה הוא 30 שקלים, ולאחר התחשב

32. ראה: הליכות שדה 105 (ניסן תשנ"ז) עמ' 21; לעבדה ולשמרה - סיפורו של קיבוץ חפץ חיים, עמ' 185-184.

33. ראה גם הרב רפאל נתן אורבך, הליכות שדה 23 (טבת תשמ"ג) עמ' 17 סוף הערה 23, שציין בשם הרב מאיר שלזינגר שדרך זו של קניין חצר הייתה נוהגת גם בקיבוץ שעלבים.

34. ראה: התורה והארץ, ח"ב עמ' 103-104.

35. ראה: גיטין ל ע"א.

36. ראה: התורה והארץ, ח"ב עמ' 104. יש להעיר את דברי הרב שלמה זלמן אורבך, שו"ת מנחת שלמה, ח"ג סי' קנח אות יד: 'למכור לך בחזרה את המעשר עני עבור אחד מעשרים או אחד מעשרה משוויו האמיתי'. לדבריו מדובר על נתינת 1% או 0.5% בלבד.

הנ"ל 10% מכך מהסכום הם 3 שקלים. בצורה כזו יכול החקלאי לקיים את מצוות נתינת מעשר עני בהידור.

סיכום

עם שיבת עם ישראל לארצו לאחר שנות גלות רבות שב גם הצורך בקיום המצוות התלויות בארץ. אולם הקשיים הרבים שעמדו בפני העולים והמתיישבים הביאו את פוסקי ההלכה למצוא דרכים לקיום מצוות נתינת מעשר עני בצורה שבה יוכל החקלאי לקיים את המצווה בהידור ובד-בבד להמשיך ביישוב הארץ.³⁷

37. ראה גם בשו"ת מנחת יצחק, ח"ח סי' עב, שם הוא נותן מענה מפורט לשאלתו של הרב רפאל נתן אורבך שהיה רבו של קיבוץ שעלבים - כיצד יש ליישם את נתינת מעשר עני לאור הקשיים הכלכליים.